

УДК 929.731–055.2 (497.11)“12””:812.161.41–94 Єлена Анжуйська

КОРОЛЕВА ЄЛЕНА – “МНОГОСВЕТЛА” КРАСА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Анка РИСТИЧ

Університет у Крагуєваці

Йована Цвіїча bb, Крагуєвац, 34000 (Сербія), e-mail: ankaristic@yahoo.com
Філологічно-мистецький факультет

Стаття присвячена життю королеви Єлени Анжуйської, дружини короля Уроша, єдиної жінки середньовіччя з династії Неманичів, біографія якої відома. Здійснено аналіз духовного і світського життя цієї знаної правительки, зроблена спроба обґрунтувати її унікальне місце в літературі середньовіччя. Показано амбівалентний підхід середньовічних письменників до опису жінок: жінок – уособлення зла, як Єви, і жінок – уособлення добра, як Богородиці.

Ключові слова: Єлена Анжуйська, жінка, християнство, жінконенависництво.

Єлена Анжуйська, дружина короля Уроша, була першою жінкою з династії Неманичів, про життя якої збереглися писемні пам'ятки. Деякі праці середньовіччя, зокрема “Житіє Святого Сави” Теодосія або “Житіє короля Стефана Дечанського” Григорія Цамблака, а також популярний середньовічний роман про Олександра Великого, перекладений у Сербії наприкінці XIII–на початку XIV ст., свідчать про те, що місце жінки в літературі того часу значно більше маргіалізоване, ніж місце чоловіка. Навіть у тих випадках, коли увагу приділено описові жінки, вона у сербській середньовічній літературі загалом представлена як джерело нещастя, як символ абсолютного зла, як причина страждань людства. Переконливим прикладом такого негативного, жінконенависницького ставлення можуть слугувати деякі уривки з тогочасних творів. Так, у “Житті святого Сави” Анна, дружина короля Радослава, описана наступним чином: “Бо благочестивий король Радослав у всьому спершу благопристойний і незрівняний, зробився покірним жінці, через яку і став несповна розуму. Знать обурювалася на безтямність ума його і відступилася від нього та *присягла* молодшому братові його Владиславові, тож між братами настала ненависть через гірку славу королівства¹”.

Осуд жінки значно гостріше виражає Григорій Цамблак в “Житті короля Стефана Дечанського”, написаному між 1402-м і 1406-м роками – у ньому в сліпоті Дечанського Цамблак прямо звинувачує Симоніду, тодішню дружину короля Мілутина: “Підніс заздрість диявол, який завжди ненавидить добро. А виконавцем такого служіння була його жінка. О мої сльози, жіноча облуда здолає прародителю в раю велику мудрість!.. Переборе жіноча облуда, гідна жалю та розповіді для сліз, переможуть цареву премудрість жіночі плітки, покориться вітцівська мудрість жіночої слабкості, погасить

¹ Теодосіє. Житија / Приредно Д. Богдановић. Београд, 1988. С.231.

батьківську красу жіноча безстидність. Праведного схоплять неправедно, незлобивоного міцним сильцем, милосердного немилосердно, і, о негідний чине, позбавлять очей.²

На початку роману про Олександра Великого невідомий письменник проявляє зневагу навіть до всього жіночого роду через образ жінки македонського царя Філіпа, яка при вирішенні проблеми свого безпліддя звернулася за допомогою до єгипетського чарівника Нехтенава. Письменникове ставлення до жінок зрозуміле з його коментаря: “І так Нехтенав обдурив цю жінку (бо жінки легко піддаються всякому обдурюванню) і сам прийшов до неї у вигляді бога Амона³”. Наведені приклади переконливо свідчать про те, що середньовіччя не було прихильним до жінок. Жінка часто зображалася як втілення зла, витягнута рука диявола, готова на будь-яке зло і зраду. Однією з вагомих причин такого уявлення про жінок є жінконенависництво ченців. Оскільки тексти створювалися головню в монастирях, принаймні під наглядом монахів, нема нічого дивного в тому, що в трактуванні жінки домінуючим було лише зло. Хоча під впливом візантійської християнської традиції жінок сприймали і як взірці добродетності – діви, святої матері або вдови. Тут уже маємо картину жінки не Єви, а Богородиці, уособлення порятунку людства. Доказ цього – “Житіє королеви Єлени” архієпископа Данила II.

Першою жінкою середньовіччя, якій присвячена ціла агіографія, була Єлена Анжуйська, дружина короля Уроша. Єлена, родом із Франції, освічена католичка, перша сербська королева, життя якої відображене в писемних пам’ятках, стала святою, а Православна Церква навіть канонізувала її. Королеву пам’ятають як велику благодійницю, засновницю церков і монастирів, а особливо школи, створеної для дівчаток при королівському дворі в Брняцах, де дівчата навчалися ручної роботи і хороших манер, а також читати і писати; кожна з дівчаток Єлена згодом видавала заміж, підготувавши їй багатий посаг; приймали до школи також бідних молодих жінок. Найважливішою серед великих справ Єлени є, без сумніву, її діяльність, спрямована на розвиток культури і писемності в Сербії того часу, зокрема ініціювання та організацію переписування книг при дворі. Книги вона згодом дарувала, а обкладинки деяких з них виготовляли навіть ювеліри. Єлена була ідеальною дружиною, матір’ю, а також правителькою, оскільки деякими регіонами керувала протягом майже трьох десятиліть⁴. Водночас сильна і слабка, м’яка та різка, земна і божественна, вона стала взірцем істинної вірянки, послідовниці Христа кожної миті свого життя.

Архієпископ Данило, один із найбільш плідних середньовічних сербських письменників, комплексний письменник, творчість якого багатогранна за формами і жанрами, дуже різнобічна особистість, він був високим придворним служителем, ченцем, хілендарським протоігуменом, воїном, радником короля, дипломатом, єпископом і, врешті, архієпископом. Відомий за так званим “Даниловим збірником”, точніше, збірником біографій середньовічних сербських правителів і церковних лідерів під назвою “Життя сербських архієпископів і королів. Служби”. Цей збірник містить також “Житіє королеви Єлени” – перший життєпис жінки з династії Неманичів у середньовіччі. На початку Житія, в заголовку, зазначено дату: “Місяця лютого, восьмого дня...”⁵, яка вказує, що твір має прологову функцію, тобто його читають у день празника святого. Звідти ця дата, яка насправді є днем смерті королеви Єлени. У 1314 р. згадане Житіє, крім самого жанру житія, містить також різні піджанри. Так, після заголовка йде молитва (як піджанр), звернена до Господа, а згодом і розповідь про життя великої й святої цариці. “Блаженна”, “христоролюбива”, “благочестива” Єлена, як називав її Данило II, походила з Франції, була донькою славних батьків, дуже багатих і шанованих, високоосвіченою, побожною, працьовитою й скромною. Після смерті чоловіка керувала частиною держави, бо була наділена “божественним розумом”, “незіпсутою душею” і

² Цамблак Г. Житије Стефана Дечанског. Књижевни рад у Србији / приредно Д.Петровић. Београд, 1989. С.50.

³ Роман о Троји. Роман о Александру Великом / приредила Р.Маринковић. Београд, 1986. С.73.

⁴ Данило Други. Житије краљице Јелене. Животи краљева и архиепископа српских. Службе / приредили Г.Мак Данијел и Д.Петровић. Београд, 1988. С.88.

⁵ Там само. С.79.

“лагідним серцем”. Достовірність даних про життя Єлени може бути підтверджена одним реченням з Житія, яке містить інформацію про Данила як сучасника королеви: “Усе казатиму по правді, як мене сповістили свідки цієї блаженної Єлени до мене, а скільки і я очима моїми побачив, правдиво розповім”⁶. Життя Єлени було стежиною доброчесності, шляхом благочестя, інтелектуальною сходинкою, подвижництвом, зреченням, молитвами, сльозами, життям за заповідями Божими, прагненням догодити Господу. Після важкої хвороби Бог дав їй здоров’я, і вона на знак подяки Великому почала опікуватися злидненими, давала милостиню, одяг роздягненим, вводила в дім бездомних..., тобто, звідси мала відкриті руки для давання. Данило такими словами описує цю, без сумніву, незвичайну жінку середньовіччя: “Гостра на слово, а добра з природи, непорочна життям, у розпорядженнях лагідна, щоб обернути розсудливими словами, щоб потішити нелицемірно й беззлобно, а якою є її щирсердечна смілість до Бога, просто кажучи, була прикрашена всякою чеснотою. Оспівану й усехвальну благодать мала, яку прийняла просвітленням Святого Духа, пізнаючи всі книги, була готова відповісти всякому, хто її питає”⁷.

Багата, мудра і красива королева жодного разу не використала свою владу заради досягнення корисливих цілей, вона на власному прикладі показала, що Царства Небесного не досягти ані силою, ані словами, ні красою, а лише силою віри – основою будь-якої релігії. Нагороджена найбільшою чеснотою середньовіччя – любов’ю, Єлена Анжуйська через свою любов до Господа, до чоловіка, дітей і всього народу стала зразком втіленої Божої подоби, подоби самої любові. Письменник порівняв її в тексті з Ювом⁸, який приніс велику жертву заради волі Божої; а трохи далі – зі Святим Савою, причому не прямо, а розповідаючи про державницькі здібності Єлени при розробленні церковного закону, який який сама сама утвердила і втілила в життя, такі закони вперше були створені і змінені завдяки зусиллям Святого Сави. З цих порівнянь довідуємося про ті випадки, які вперше трапляються в житті жінки. Зокрема, вперше жінка і чоловік представлені рівноправно, що невластиво для літератури середньовіччя. Задля спасіння душі, Єлена в XIII ст. в місті, званому Градац, побудувала монастир Пресвятої Богородиці, де й була похована після постригу в церкві святого Миколи у Скадарі⁹. Завершивши будівництво, королева утвердила церковний статут, продовжуючи таким чином справу Святого Сави, спрямовану на організацію церкви. Про державницькі здібності Єлени свідчать такі слова з Житія: “Утвердивши церковний устав, згромадивши вибраних монахів, заповіла їм, щоб тут перебували, установивши їм законне утримання, яке держать незмінним і досі... Приходи і сіл багато вибраних пожертвувала тому святому місцю. Тут поставила власті і начальників дияконів, які управлятимуть майном...”¹⁰ Добре керуючи державою, народивши синів, Драгутина і Мілутину, давши їм добре виховання, навчаючи бідних дівчат і допомагаючи їм, зігріваючи змерзлих, годуючи голодних, ведучи сліпих, будуючи і відновлюючи церкви й монастирі, поширюючи писемність та пропагуючи книги, свята королева Єлена не залишила після себе жодного сегмента свого життя, за який можна було б дорікнути їй чи критикувати її. Саме тому майже наприкінці Житія автор порівнює її з Богородицею. Навіть напередодні свого представлення Єлена не зійшла зі стежини, якою ходила все своє богоугодне життя. Перебуваючи на порозі Царства Небесного, навіть тоді не думала про свою душу, а про інших людей. Не зважаючи на себе і величаючи життя свого народу, останніми вона вимовила такі слова: “Дякую Тобі, Владико Господи Боже мій, Ісусе Христе, милосердний чоловіколюбче, що мене, грішну рабу Твою удостоїв, щоб я нинішнього дня, останнього в моєму житті, побачила очима моїми прихід оцих повелителів моїх і слуг Твоїх, щоб, чуючи їх слова і божественні

⁶ Данило Други. Житіє кралице Јелене. Животи краљева и архиепископа српских. С.81.

⁷ Там само. С.83.

⁸ Там само. С.94.

⁹ Там само. С.92, 97.

¹⁰ Там само. С.94, 95.

співи, утішилася я від імені Твого”¹¹. Вона попросила заспівати пісню Господеві, свого роду літургію, чим останні хвилини свого земного життя присвятила згуртуванню вірян та їх безпосередньому залученню до реального спілкування з Богом. Вона померла “са лицем анґела Божґега и као зрака сунчана која сија многосветлим лепотама”¹². Ввівши піджанр у рамках жанру житія – *похвалу*, висловлену в плачі короля Мілутина над тілом своєї матері, королеви Єлени, нагромаджуючи анафори з елементами прояву болю сина, Данило II завершує розповідь про життя святої королеви, певним психологічним і емотивним чином наголошуючи на християнських чеснотах і заслугах Єлени перед державою:

“Блаженна ти, мати моя пані, хоронителько молодості моєї і заступнице життя мого, блаженна ти, бо заради великого твого подвигу і богоугодних діл учинилася обитель Святої Трійці,

блаженна ти, бо хресним знаком огороджуючись, розірвала сіті диявольські,
 блаженна ти, мати моя і пані, бо сім’я доброго плоду Христа посяла у твої душевні борозни,
 блаженна ти, бо джерелом сліз твоїх омила душевні і тілесні нечистоти,
 блаженна ти, бо милостинями вбогим і чужинцям учинила Бога собі милостивим,
 блаженна ти як охоронниця сиротам і втіха засмученим, порятунок зневажуваним,
 блаженна ти, бо Богу угодними молитвами ти допомагаєш нам у війнах,
 блаженна ти, бо чада вітчизни твоєї тобою хваляться, радуєшся,
 блаженна ти, бо записалося твоє ім’я в книги життя,
 блаженна ти, бо приєднуєшся до зборів багатостраждальних мучеників,
 блаженна ти, пані і мати моя, невисихаюче джерело води живої, що напуває сади молодого

віку чад вітчизни твоєї,

блаженна ти, бо твоїми молитвами утверджуються держави благовірних королів сербської землі,

блаженна ти і земля, яка наповнилася мастю тіла твого,
 блаженний і той святий храм, який прийняв блаженне твоє тіло,

блаженна ти, і знову кажу: блаженна ти, бо я, грішний, твоїми молитвами очікую прийняти прощення гріхів моїх у страшний день”¹³.

“Житіє королеви Єлени Анжуйської” архієпископа Данила II є розповіддю про чудове життя, прожите за Божими заповідями і, разом з тим, не позбавлене мирських благодатей. Зокрема, життя Єлени є прекрасним прикладом обоження земного життя, точніше, прикладом втілення божественного способу життя в земних умовах. Як свята королева всього цього досягла? Передовсім, володіючи даром любові, Єлена, уродженка Франції, настільки асимілювалася і зблизилася з сербським народом та сербськими звичаями середньовіччя, що іноземне походження її стало майже непомітним і слугувало лише для додаткової інформації. З Житія дізнаємося, що вона була ідеальною матір’ю, дружиною і правителькою. Її діяльність, не пов’язана з вихованням дітей, управлінням державою і двором, також була визначною і плідною. Вона спілкувалася з дівчатами з бідних сімей, приводячи їх до свого двору, навчала хатнім справам, добрим манерам, читанню, письму і навіть дбала про одруження кожної з них. Відомо, що Єлена була дуже освіченою. Приділяла увагу розвитку писемності в Сербії, організовувала переписування книг, листувалася з духовними отцями. І в організації церкви вона проявила себе як великий фахівець і хороший керівник. Благочестива, скромна, милосердна, лагідна і розумна як дружина, мати і друг, а гостра і мудра як правитель і супротивник, Єлена Анжуйська перебуває, причому абсолютно заслужено, не на першому, а на єдиному місці в літературі середньовіччя, зайнятому жінкою. Аналіз творів середньовічного періоду свідчить про те, що в них присутній не лише осуд жінок, а й похвала їхній чесності, любові до Бога, доброти і слухняності деяких з них. Так, у “Житті святого Симеона” Стефана Првовенчаного йдеться про те, що чесна жінка в домі цінніша

¹¹ Данило Други. Житиє кралице Єлене. С.100.

¹² Там само.

¹³ Там само. С.102–103.

за перли і коштовне каміння¹⁴. Приклади, подібні до цього, послужили початком створення простору, присвяченого жінкам середньовіччя, який остаточно завершився появою життя Єлени. Нарешті, можемо зробити висновок, що ставлення середньовічних письменників до жінок було амбівалентним. Причину уособлення жінок – з одного боку, як зла, підступів диявола, Єви, а з другого – добра, божого дару, Богородиці, можна пов'язати з чоловічим страхом перед жіночою силою і наміром тримати її під контролем. Треба визнати, що заледве чи правитель або чернець того часу визнав би більшу мудрість, красномовство, здібності і відданість жінки, тобто її перевагу над “основною/первинною чоловічою істотою”, що трапляється і в сьогоденні. Якщо не через щось інше, то через свою плодovitість, через природу своєї істоти, якою її наділив Бог, жінка заслуговує щонайменше на рівноправне, якщо й не вище місце, ніж чоловік. Майстер Екхарт говорить: “Якби хтось завжди був лише дівцею, від нього ніколи не було б плоду. Коли треба, щоб був плідним, треба, щоб був жінкою. “Жінка” є найшляхетніше ім'я, яке можна скерувати душі, набагато шляхетніше від “дівця”. Тому кажу, що Ісуса прийняла дівця, яка була жінкою”¹⁵. На жаль, становище жінок у середньовіччі надалі залишається недостатньо вивченим. У цій праці зроблено спробу вказати на деякі важливі питання, пов'язані з середньовіччям і становищем в ньому жінок, і таким чином заохотити дослідників до нових роздумів у царині зазначеної проблеми.

Переклад *Наталії ХОРОЗ*

QUEEN HELEN – “IRRADIANT” BEAUTY OF DARK AGES

Anka RISTIC

University in Kragujevac
Jovana Cvijica bb, Kragujevac, 34000 (Serbia), e-mail: ankaristic@yahoo.com
Philology and Arts Faculty

The life of queen Helen of Anjou, wife of king Urosh, unique woman of dark ages from the dynasty of Nemanich, whose biography is known, is presented in the article. The analysis of spiritual and society life of this known ruler is made, attempt to justify her unique place in literature of dark ages is done. The ambivalent method of medieval writers concerning the description of women as personifications of evil, as Eva, and women as personification of good, as God's Mother is shown.

Key words: Helen of Anjou, woman, Christianity, woman hating.

¹⁴ Стефан П. Житије светог Симеона. Сабрани списи / приредила Љ.Јухас-Георгиевска. Београд, 1988. С.66.

¹⁵ Майстер Е. Јака као смрт је љубав / избор и превод Мирјана Аврамовић. Нови Сад, 1999. С.186.

**КОРОЛЕВА ЕЛЕНА –
“МНОГОСВЕТЛА” КРАСОТА СРЕДНЕВЕКОВЬЯ**

Анка РИСТИЧ

Университет в Крагуеваце

Йована Цвиича bb, Крагуевац, 34000 (Сербия), e-mail: ankaristic@yahoo.com.

Филологическо-художественный факультет

Статья посвящена жизни королевы Елены Анжуйской, жены короля Уроша, единственной женщины средневековья из династии Неманичей, биография которой известна. Осуществлен анализ духовной и светской жизни этой известной правительницы, сделана попытка обосновать ее уникальное место в литературе средневековья. Показан амбивалентный подход средневековых писателей к описанию женщины: женщины – олицетворения зла, как Евы, и женщины – олицетворения добра, как Богоматери.

Ключевые слова: Елена Анжуйская, женщина, христианство, женоненавистничество.

Статья надійшла до редколегії 14.03.2011

Прийнята до друку 25.03.2011